

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्धवार्षिक

भाषा
साहित्य
संस्कृति
सामाजिक शास्त्र
सङ्गीत
नाट्य
कला
कौशल

१८

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्धवार्षिक

सम्पादक मण्डल
डा. केशवप्रसाद उपाध्याय
चित्तरञ्जन नेपाली

प्रधान सम्पादक
डा. टीकाराम पन्थी

सम्पादक
गणेशबहादुर प्रसाई

वैशाख - कार्तिक २०६०, पूर्णाङ्क ९८ / वर्ष ३३

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

यस अङ्कमा

१	नेपालको शास्त्रीय सङ्गीतमा रागहरू (राणाकालीन)	- विजया शर्मा	१
२	भानुभक्त रामायणका केही तत्सम शब्द	- डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई	१९
३	नीति परकसाहित्यको परिभाषा, उद्गम र विकासक्रम	- बमबहादुर थापा 'जिताली'	२५
४	लालीसाउनको भारत : मूलपाठ सङ्कलन र विश्लेषण	- बट्टीप्रसाद शर्मा	४१
५	नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक सरचना	- भीमनारायण रेग्मी	५४
६	जुम्लीभाषिकामा पदक्रम	- डा. रामविक्रम सिजापति	७३
७	शिक्षाको समाजशास्त्रीय परिप्रेक्षः एक विश्लेषण	- प्रा. रामजीप्रसाद पण्डित	७९
८	नेपालमा इन्द्रजात्रापर्व	- कुलचन्द्र कोइराला	९०
९	भाषाका मिश्रित भेद र तिनको प्रयोग	- वासुदेव घिमिरे	१०६
१०	क्षत्रीय समाज : एक अनुशीलन	- मिचिहिरो नारिता	११५
११	अद्धाममा बोलिने नेपाली भाषा	- डिल्लीराम रिमाल	१२०
१२	नेपालमा बालअधिकारको कानुनी व्यवस्था	- भेषराज अर्याल	१३३
१३	टोखा खं थो जात्रा	- कल्पना श्रेष्ठ	१४१
१४	पदयोग र पदबियोग : एक जटिल समस्या	- बट्टीकुमार कार्की	१४८

नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक संरचना

भीमनारायण रेग्मी

१ परिचय

यस लेखमा कोम्प्री (१९७६ इ., १९८५ इ. र १९८९ इ.) ले प्रयोग गरेको प्रकारगत-प्रकार्यपरक ढाँचा (Typological-Functional Model) को प्रयोग गरी नेपाली भाषाको प्रेरणार्थक संरचनाको अध्ययन गरिएको छ। प्रेरणार्थक संरचना भनेर यहाँ निम्नलिखित विशेषता भएको संरचनालाई लिइएको छ –

- १- प्रेरणार्थक संरचनाले प्रेरणार्थक परिस्थितिको वर्णन गर्छ।
- २- प्रेरणार्थक परिस्थिति क्रमशः प्रेरक घटना र परिणाम घटनाको कालक्रमिक सम्बन्ध हो।
- ३- उक्त दुई घटनामध्ये परिणाम घटनाको उपस्थिति पूर्णतः प्रेरक घटनाको उपस्थितिमा निर्भर रहन्छ।
- ४- उक्त दुई घटनामध्ये प्रेरक घटना या त परिणाम घटना घटनबाट रोक्न असमर्थ हुन्छ या त्यसले परिणाम घटना घटाउँछ।
- ५- सामान्यार्थक संरचनाको भन्दा प्रेरणार्थक संरचनाको संयुज्यता एकले बढी हुन्छ।
- ६- उक्त बढेको संयुज्यता नाम पदावलीका रूपमा रहन्छ र यसले परिणाम घटना घटाउने व्यक्ति वा वस्तु व्यक्त गर्दछ।
- ७- प्रेरणार्थक वाक्यको आन्तरिक संरचना मुख्य र सन्निविष्ट वाक्यहरूबाट बन्दछ। मुख्य वाक्यमा कार्यको प्रेरकसँग सम्बन्धित एउटा कर्ता नाम पदावली रहन्छ भने सन्निविष्ट वाक्यमा उक्त कार्य गर्ने वास्तविक कर्ता नाम पदावली तथा सन्निविष्ट क्रियाको संयुज्यता अनुसार एक वा सोभन्दा बढी कर्म नाम पदावलीहरू—प्रत्यक्ष कर्म, अप्रत्यक्ष कर्म तथा अन्य तिर्यक् संरचकहरू रहन्छन्।
- ८- अन्तमा, सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा प्रेरणार्थक संरचनामा उपर्युक्त तथ्यहरू भाषिक माध्यमद्वारा रहन्छन् जुन सामान्यार्थक संरचनामा रहँदैनन्।

यहाँ नेपाली भाषामा रूपतात्त्विक, शब्दतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक प्रक्रियाबाट बन्ने प्रेरणार्थक संरचनाको अध्ययन गरिएको छ । यीमध्ये रूपतात्त्विक प्रक्रियाअन्तर्गत आन्तरिक परिवर्तन र सर्गपद्धति, शब्दतात्त्विक प्रक्रियाअन्तर्गत शाब्दिक प्रतिस्थापन, र वाक्यतात्त्विक प्रक्रियाअन्तर्गत सहायक क्रियाहरूको प्रयोगबाट प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ । यहाँ प्रेरणार्थक संरचनाको वाक्यतत्त्वअन्तर्गत आन्तरिक परिवर्तनका अवस्थाहरू, रूपध्वनिप्रक्रिया र सर्गहरूको, वाक्यतत्त्वअन्तर्गत कर्म (प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तिर्यक्) र विभक्ति तथा अवनत कर्ताका आधारमा व्याकरणिक सोपानक्रमको र अर्थतत्त्वअन्तर्गत प्रेरक र प्रेरितबीचको निकटता, प्रेरकको प्रेरितमाथिको नियन्त्रण र प्रेरितको सांकल्पिकताको अध्ययन गरिएको छ । यहाँ प्रथम र द्वितीय प्रेरणार्थक संरचनाका साथै प्रेरणार्थक संरचनामा अवरोध वा प्रेरणार्थक संरचना बन्न नसक्ने रूपतात्त्विक र अर्थतात्त्विक अवस्थाहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ । अन्तमा त्यसलाई उपसंहारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२ रूपतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना

नेपाली भाषामा रूपतात्त्विक प्रेरीकरण उत्पादनशील छ । यसमा रूपतात्त्विक माध्यमबाट प्रथम र द्वितीय प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ ।

२.१ प्रथम प्रेरणार्थक संरचना

रूपतात्त्विक प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण आन्तरिक परिवर्तन र सर्गपद्धति गरी दुई किसिमबाट हुन्छ ।

२.१.१ आन्तरिक परिवर्तनबाट^१

नेपाली भाषामा संवृत्त स्वर विवृत्त स्वरमा परिवर्तन भई प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ । यस प्रक्रियालाई विवृत्तीकरण प्रक्रिया भनिन्छ ।^१ यस आन्तरिक परिवर्तनबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुने क्रियाधातुहरूलाई तीन समूहमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिन्छ ।

(क) समूह १

व्यअव्य संरचना भएका एकाक्षरी धातुहरू यस समूहअन्तर्गत पर्दछन् । तिनको संरचना व्यआव्य अथवा धातुको /अ/→/आ/ मा परिवर्तन भई प्रेरणार्थक मूलको निर्माण हुन्छ ।^१ यस्ता धातुहरू र तिनबाट बनेका प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (१) मा प्रस्तुत छन् ।

^१ आन्तरिक परिवर्तनको यस प्रक्रियालाई पौड्याल (२०४४:८१) ले आगम मानेका छन् भने सापकोटा (? :६७) ले चोर धातु भनेका छन् ।

^२ रेग्मी (१९९९ इ.) ले नेपाली भाषाको व्युत्पादन प्रक्रिया विवृत्तीकरण नभई संवृत्तीकरण हो भनेका छन् ।

^३ अधिकारी (२०५५:१७५), लोहनी(१९९९ इ.:४९-५२) र रेग्मी (१९९९ इ.) ले व्यअव्य लाई आधारभूत र व्यअव्य लाई व्युत्पन्न संरचना मानेका छन् ।

(१) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
कट्-	काट्-
गड्-	गाड्-
दव्-	दाव्-
सर्-	सार्-
गल्-	गाल्-

(ख) समूह २

व्यउव्य संरचना भएका एकाक्षरी धातुहरू यस समूहअन्तर्गत पर्दछन् । तिनको संरचना व्यओव्य अथवा धातुको /उ/ → /ओ/ मा परिवर्तन भई प्रथम प्रेरणार्थक मूलको निर्माण हुन्छ ।^४ यस्ता धातुहरू र सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (२) मा प्रस्तुत छन् :

(२) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
मुड्-	मोड्-
डुव्-	डोव्-
जुर्-	जोर्-
खुल्-	खोल्-

यस्ता धातुका अन्त्यमा /ट्/ छ भने त्यो पनि उदाहरण (३) मा भैं /ङ्/ मा परिवर्तन हुन्छ ।

(३) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
फुट्-	फोड्-
जुट्-	जोड्-

छुट्- धातुका भने प्रथम प्रेरणार्थक मूल वैकल्पिक रूपमा देखापर्छन् । यस धातुका सम्बन्धमा व्यउव्य संरचना व्यओव्य वा व्यआव्य दुवैमा परिवर्तन भई प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाका वैकल्पिक रूपहरू उपस्थित हुन्छन् । उदाहरण (४) हेरौं ।

(४) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
छुट्-	छोड्- ~ छाड्-

(ग) समूह ३

व्यइव्य संरचना भएका धातुहरू यस समूहअन्तर्गत पर्दछन् र उक्त संरचना व्यएव्य मा परिवर्तन भई वा धातुको /इ/ → /ए/ मा परिवर्तन भई सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक

^४ लोहनी (१९९९ इ.:४९-५२) र रेग्मी (१९९९ इ.) ले व्यएव्य लाई आधारभूत र व्यइव्य लाई व्युत्पन्न संरचना मानेका छन् ।

मूलको निर्माण हुन्छ। यस्तो एउटा धातु हाल उपलब्ध छ। उक्त धातु उदाहरण (५) मा प्रस्तुत छ। यसको अन्त्यको /क्/ समेत /च्/ मा परिवर्तन भएको छ।

(५) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

बिक्-

बेच्-

उपर्युक्त तिनै समूहका धातुहरूबाट सर्ग पद्धतिबाट समेत प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ (हेर्नुहोस् (१८))।

२.१.२ सर्ग पद्धतिबाट

यस पद्धतिबाट मध्यसर्ग र परसर्गको प्रयोग गरी दुई किसिमले प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ।

२.१.२.१ मध्यसर्गबाट^५

अन्त्यमा /र्/, /ल्/ र /स्/ हुने केही अकारान्त र इकारान्त समानार्थी धातुहरूमा मध्यसर्ग -आ- को प्रयोगबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचना बन्दछ।^६ त्यस्ता केही धातुहरू र सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूलका उदाहरण यसप्रकार छन् :

(६) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

उघ-	~ उघि	उघ्-आ-र्
उत्-	~ उत्ति	उत्-आ-र्
उम्-	~ उमि	उम्-आ-र्
उक्ल-	~ उक्लि	उक्-आ-ल्
उम्ल-	~ उम्लि	उम्-आ-ल्
पगल-	~ पगलि	पग्-आ-ल्
उक्स-	~ उक्सि	उक्-आ-स्

उपर्युक्त धातुहरूबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुने क्रममा धातुको अन्त्यको /अ/ वा /इ/ समेत लोप भएको छ।

रूपध्वनिप्रक्रिया : अ ~ इ → ∅ /व्यआव्य — +

^५ दाहाल (१९७४इ:३५५) र पोखरेल (२०५४:१२) ले -आ- मध्यसर्गको चर्चा गरेका छैनन्। यसलाई दाहालले आपरिवर्तन र पोखरेलले -आउ परसर्गकै लोप र वर्ण विपर्ययपछि विकसित संरूप मानेका छन्। दाहालले यीमध्ये अकारान्तलाई दार्जिलिङ भाषिका र इकारान्तलाई पूर्वेली भाषिकाका क्रियाधातुका रूपमा उल्लेख गरेका छन्। बन्धु (१९८५इ.) र रेग्मी (१९९९ इ.) ले यस्ता धातुलाई व्यञ्जनगुच्छ्रान्त धातु मानी तिनमा -आ- मध्यसर्गको प्रयोगबाट प्रेरीकरणको उल्लेख गरेका छन्। सापकोटा (? :७१) ले यस्ता धातुमा -आर् थपिने र /अ/ लोप हुने उल्लेख गरेका छन्।

^६ उपाध्याय (२०५५:७-८) ले यस्ता इकारान्त धातुलाई -इ परसर्गबाट व्युत्पन्न आत्मनेपदी धातु मानेकी छन् भने रेग्मी (१९९९इ.) ले यस्ता धातुलाई -इ परसर्गबाट व्युत्पन्न प्रतिप्रेरणार्थक मानेका छन्।

२.१.२.२ परसर्गबाट

परसर्गबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माणमा -आल् र -आउ दुई परसर्गको प्रयोग हुन्छ ।

२.१.२.२.१ -आल् परसर्गबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचना^६

/र्/, /स्/, /ङ्/ मा अन्त्य हुने केही सामान्यार्थक क्रियाधातुहरूबाट -आल् परसर्ग लागी प्रथम प्रेरणार्थक संरचना बन्दछ । त्यस्ता धातुहरू र सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (७) मा प्रस्तुत छन् ।

(७) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
चुँङ्-	चुँङ्-आल्-
हिंङ्-	हिंङ्-आल्-
भर्-	भर्-आल्-
खस्-	खस्-आल्-
पस्-	पस्-आल्-
वस्-	वस्-आल्-

२.१.२.२.२ -आउ परसर्गबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचना^७

-आउ परसर्गबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण गर्ने पद्धति नेपाली भाषामा सबैभन्दा बढी प्रचलित पद्धति हो । यस प्रक्रियामा सामान्यार्थक क्रियाधातुहरूको संरचनाअनुसार विविध रूपध्वनि प्रक्रियाहरू समेत देखापर्छन् । यसैले यस्ता धातुहरूलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गरी अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(क) अकारान्त वा इकारान्त द्व्यक्षरी क्रियाधातु

अकारान्त वा इकारान्त द्व्यक्षरी सामान्यार्थक क्रियाधातुहरूबाट प्रथम प्रेरणार्थक मूलको निर्माण हुँदा यस्ता केही धातुहरूमा -आउ परसर्ग लाग्दछ । यस क्रममा उक्त धातुको अन्त्यको /अ/ वा /इ/ समेत लोप हुन्छ । यस्ता केही धातुहरू र सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (८) मा प्रस्तुत छन् ।

(८) सामान्यार्थक धातु	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
चुप्- ~ चुप्ति	चुप्-आउ-
चिप्ल- ~ चिप्लि	चिप्ल-आउ-
तर्स- ~ तर्सि	तर्स-आउ-

^६ दाहाल (१९७४इ.:३५१), बन्धु (१९८५इ.), पौड्याल (२०४४:७८) र पोखरेल (२०५४:११-१२) ले यस परसर्गको चर्चा गरेका छन् ।

^७ प्रेरणार्थक परसर्ग -आउ स्वर तथा अन्तःस्थका अघि -आ हुन्छ । बन्धु (१९७३ इ. र १९८५ इ.) ले प्रेरणार्थक परसर्ग -आ नै उल्लेख गरेका छन् ।

(ख) आकारान्त क्रियाधातु

आकारान्त सामान्यार्थक क्रियाधातुमा प्रथम प्रेरणार्थक परसर्ग -आउ लागदछ । यस प्रक्रियामा धातुको अन्त्यको /आ/ सामान्य वा छिटो बोलचालमा /व्/ मा परिवर्तन हुन्छ भने सावधानीपूर्ण बोलचालमा /उ^व/ मा परिवर्तन हुन्छ वा कण्ठीकरण हुन्छ । यस भाषामा यस्तो एक मात्र धातु उपलब्ध छ । उक्त धातु र सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (९) मा प्रस्तुत छन् ।

(९) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

खा- ख्व्-आउ- ~ खुवाउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : खा → खु /— +आउ (प्रे.)^९ (सावधानीपूर्ण बोली)

खा → ख्व् /— +आउ (प्रे.) (सामान्य बोली)

आ → व् /— +आउ (प्रे.) (सावधानीपूर्ण बोली)

आ → उ^व /— +आउ (प्रे.) (सामान्य बोली)

(ग) उकारान्त क्रियाधातु

उकारान्त सामान्यार्थक क्रियाधातुहरूबाट पनि -आउ परसर्ग लागेर नै प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ । यस प्रक्रियामा घटित हुने रूपध्वनि प्रक्रियाबाट यस्तो धातुको अन्त्यको /उ/ सामान्य वा छिटो बोलचालमा /व्/ मा परिवर्तन हुन्छ भने सावधानीपूर्ण बोलचालमा /उ^व/ मा परिवर्तन हुन्छ वा कण्ठीकरण हुन्छ । यस्ता उदाहरणहरू (१०) मा प्रस्तुत छन् ।

(१०) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

धु- ध्व्-आउ- ~ धुवाउ-

रु- र्व्-आउ- ~ रुवाउ-

छु- छ्व्-आउ- ~ छुवाउ-

तर, उक्त धातुको अन्त्यको /उ/ भन्दा अघि /ह्/ छ भने उक्त /उ/ को उदाहरण (११)मा भैं लोप नै हुन्छ ।

रूपध्वनिप्रक्रिया : उ → व् /— +आउ (प्रे.) (सामान्य बोली)

उ → उ^व /— +आउ (प्रे.) (सावधानीपूर्ण बोली)

(११) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

कुह्- कुह्-आउ-

चुह्- चुह्-आउ-

दुह्- दुह्-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : उ → ∅ /ह्— +आउ (प्रे.)

^९ यस्तो धातु एक मात्र छ र यो नियमित रूपध्वनिप्रक्रिया भन्दा एकलकाँटे प्रवृत्तिजस्तो देखिन्छ ।

(घ) द्व्यक्षरी इकारान्त क्रियाधातु

नेपालीका इकारान्त धातुहरूमा -आउ परसर्ग लागेर प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन्छ। यस क्रममा उक्त धातुको अन्त्यको /इ/ सामान्य वा छिटो बोलचालमा /य्/ मा परिवर्तन हुन्छ वा /इ/ → /य्/ हुन्छ भने सावधानीपूर्ण बोलचालमा /इ^य/ मा परिवर्तन हुन्छ वा तालव्यीकरण हुन्छ। यस्ता धातुहरू सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक मूलसँगै उदाहरण (१२) मा प्रस्तुत छन्।

(१२) सामान्यार्थक धातु

उभि- ~ उभि ~ उब्भि

छिप्पि-

मकि- ~ मक्कि

सुनि- ~ सुन्नि-

जिस्कि-

प्रथम प्रेरणार्थक मूल

उभ्य्-आउ- ~ उभ्य्-आउ- ~ उब्भ्य्-आउ- ~

उभि-याउ- ~ उभि-याउ- ~ उब्भि-याउ-

छिप्प्य्-आउ- ~ छिप्पि-याउ-

मक्य्-आउ- ~ मक्क्य्-आउ- ~ मकि-याउ ~
मक्कि-याउ-

सुन्य्-आउ- ~ सुन्न्य्-आउ- ~ सुनि-याउ- ~
सुन्नि-याउ-

जिस्क्य्-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : इ → य् /—+आउ (प्रे.) (सामान्य बोली)

इ → इ^य /—+आउ (प्रे.) (सावधानीपूर्ण बोली)

उदाहरण (१२)का जस्ता द्व्यक्षरी धातुहरूमा उपर्युक्त प्रक्रियाबाहेक धातुको पहिलो अक्षरको /आ/ → /अ/ मा बदलिन्छ।

(१३) सामान्यार्थक धातु

आत्ति-

टाक्सि-

ढाडि-

प्रथम प्रेरणार्थक मूल

अत्य्-आउ-

टक्क्य्-आउ-

ढड्य्-आउ-

उदाहरण (१४) मा प्रस्तुत एकाक्षरी धातुहरूमा भने प्रेरणार्थक परसर्ग -आउ लाग्दा धातुको /इ/ /य्/ मा बदलिदैन र लोप पनि हुँदैन बरु सामान्य वा छिटो बोलचालमा /इ^य/ वा तालव्यीकरण हुन्छ भने सावधानीपूर्ण बोलचालमा /य्/ आगम हुन्छ।

(१४) सामान्यार्थक धातु

दि-

लि-

प्रथम प्रेरणार्थक मूल

दिय्-आउ-

लिय्-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : ष → य् / इ—+आउ (प्रे.) (सामान्य बोली)

इ → इ^य /—+आउ (प्रे.) (सावधानीपूर्ण बोली)

दि- मा वैकल्पिक रूपमा /ल्/ को आगम पनि भएको पाइन्छ। उदाहरण (१५) हेरौं।^{१०}

^{१०} यस धातुको विश्लेषण यसरी गर्न सकिने पनि /ल्/ को आगम नियमित नदेखिँदा यो दिन लाउ-संयुक्त क्रियाबाट विकसित रूप हुन सक्ने देखिन्छ।

(१५) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल
दि- दिल्-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : $\phi \rightarrow$ ल् /व्यइ — +आउ (प्रे.)

(उ) आव्य तथा व्यआव्य संरचना भएका व्यञ्जनान्त धातुहरू

आव्य तथा व्यआव्य संरचना भएका व्यञ्जनान्त धातुहरूमा प्रथम प्रेरणार्थक परसर्ग -आउ लाग्दा उक्त धातुको /आ/ /अ/ मा परिवर्तन हुन्छ, अर्थात् उक्त संरचना उदाहरण (१६) मा भै क्रमशः अव्य+आउ तथा व्यअव्य+आउ हुन्छ।

(१६) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

आँट्- अँट्-आउ-
पाक्- पक्-आउ-
टाँग्- टाँग्-आउ-
जान्- जन्-आउ-
चाल्- चल-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : आ → अ /# — व्य+आउ (प्रे.)

आ → अ /#व्य — व्य+आउ (प्रे.)

(च) व्ययाव्य संरचना भएका व्यञ्जनान्त धातु

व्ययाव्य संरचना भएका व्यञ्जनान्त धातुहरूमा प्रेरणार्थक परसर्ग -आउ लाग्दा संरचना व्यएव्य मा परिवर्तन हुन्छ, अर्थात् उक्त संरचनाको /या/ उदाहरण (१७) मा भै /ए/ मा परिवर्तन हुन्छ।

(१७) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

इयाक्- डेक्-आउ-
फ्याक्- फेक्-आउ-
च्यात्- चेत्-आउ-
छ्याप्- छेप्-आउ-

रूपध्वनिप्रक्रिया : या → ए /—व्य+आउ (प्रे.)

(छ) अन्य व्यञ्जनान्त धातु

उपर्युक्त दुई किसिमका बाहेक अन्य जुनसुकै व्यञ्जनान्त धातुहरूबाट प्रथम प्रेरणार्थक मूलको निर्माण -आउ परसर्गबाट हुँदा कुनै रूपध्वनिप्रक्रिया घट्टैन। उदाहरण (१८) हेरौं।

(१८) सामान्यार्थक धातु प्रथम प्रेरणार्थक मूल

कट्- कट्-आउ-
जुर- जुर-आउ-

बिक्-	बिक्-आउ-
खोक्-	खोक्-आउ-
देख्-	देख्-आउ-
ठुङ्ग्-	ठुङ्ग्-आउ-
रिङ्ग्-	रिङ्ग्-आउ-
बिभ्-	बिभ्-आउ-
उठ्-	उठ्-आउ-
ओढ्-	ओढ्-आउ-

२.२ रूपतात्त्विक द्वितीय प्रेरणार्थक संरचना

नेपाली भाषामा आन्तरिक परिवर्तन तथा -आ- मध्यसर्ग लागेर बनेका प्रथम प्रेरणार्थक मूलबाट -आउ परसर्ग लागी द्वितीय प्रेरणार्थक संरचना बन्दछ। त्यस्ता सामान्यार्थक धातु, प्रथम प्रेरणार्थक मूल तथा द्वितीय प्रेरणार्थक मूल उदाहरण (१९) मा प्रस्तुत छन्।

(१९) क.	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.
	उफ्र-	उफ्र-आ-र्-	उफ्र-आउ-
	उघ्र-	उघ्र-आ-र्-	उघ्र-आउ-
	उत्र-	उत्र-आ-र्-	उत्र-आउ-

ख.	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.
	खुल्-	खोल्-	खुल्-आउ-
	जुर्-	जोर् -	जोर्-आउ-
	फुट्-	फोड्-	फोड्-आउ-

(१९ख) का धातुहरूबाट प्रथम प्रेरणार्थक मूलमा सोभै -आउ प्रत्यय लागेर पनि द्वितीय प्रेरणार्थक संरचना बन्दछ। उदाहरण (२०) हेरौं।^{११}

(२०)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.
	खुल्-	खोल्-	खोल्-आउ-
	जुर्-	जोर् -	जोर्-आउ-
	फुट्-	फोड्-	फोड्-आउ-

३ शब्दतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना

नेपाली भाषामा शब्दतात्त्विक प्रक्रियाबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको मात्र निर्माण हुन्छ। त्यस्ता क्रियाधातुहरू सीमित छन्। ती उदाहरण (२१) मा प्रस्तुत छन्।

^{११} उदाहरण (४०ख) र (४१) मा प्रस्तुत धातुहरूका चार रूप, जस्तै: खुल्-, खोल्-, खुल्-आउ र खोल्-आउ बीचको अर्थतात्त्विक सम्बन्धको गहन अध्ययनको आवश्यकता छ। उक्त काम यस लेखमा भएको छैन।

(२१)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.
	जा-	ला-
	जा-	लग्-
	जा-	पठाउ-
	आउ-	बोलाउ-
	आउ-	ल्याउ-
	रह-	राख्-

४ वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना

नेपालीमा वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माणमा लगाउ-, पठाउ-, गराउ- र बनाउ- सहायक क्रियाहरूको प्रयोग हुन्छ। यीमध्ये केहीले पूर्वकालिक कृदन्त -न परसर्ग लागेका क्रियासँग सहायक क्रियाका रूपमा आई प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण गर्छन् भने केहीले धातुमा विशेषण प्रत्यय -ने लागेर बनेका विशेषणसँग सहायक क्रियाका रूपमा आई प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण गर्छन्। यसै आधारमा यिनलाई दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

(क) -न + सहायक क्रियाबाट प्रेरणार्थक संरचना

पूर्वकालिक परसर्ग -न सँग आई लगाउ- र पठाउ- दुई सहायक क्रियाले नेपालीमा प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण गर्दछन्। उदाहरण (२२) हेरौं।

(२२)	सा.धातु	प्रे.मू.
	खा-	खान लगाउ-
	हिँड्-	हिँड्न लगाउ-
	उभि-	उभिन लगाउ-
	खा-	खान पठाउ-
	हिँड्-	हिँड्न पठाउ-
	उभि-	उभिन पठाउ-

(ख) -ने + सहायक क्रियाबाट प्रेरणार्थक संरचना

विशेषण परसर्ग -ने लागेर बनेको विशेषणसँग आई गराउ- र बनाउ- दुई सहायक क्रियाले नेपालीमा प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण गर्दछन्। उदाहरण (२३) हेरौं।

(२३)	सा.धातु	विशेषण	प्रे.मू.
	खा-	खाने	खाने गराउ-
	हिँड्-	हिँड्ने	हिँड्ने गराउ-
	उभि-	उभिने	उभिने गराउ-

नेपाली भाषाको वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना शुद्ध प्रेरणार्थकभन्दा बढी निर्देशनात्मक जस्तो देखिन्छ। यसैले यो प्रेरणार्थकको सीमान्त क्षेत्रको संरचना हो जसमा प्रेरणार्थक परिस्थितिमाथि प्रेरितको नै नियन्त्रण रहेको हुन्छ।

५ प्रेरणार्थक संरचनामा अवरोध

५.१ रूपतात्त्विक

नेपाली भाषामा -आउ परसर्ग एउटै क्रियामा दोहोरिएर आउन सक्तैन । त्यसैले -आउ परसर्ग लागेका प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाबाट द्वितीय प्रेरणार्थक संरचनाको निर्माण हुन सक्तैन (उदाहरण (२४)) । मध्यसर्ग तथा आन्तरिक परिवर्तनबाट बनेका प्रथम प्रेरणार्थक मूलबाट द्वितीय प्रेरणार्थक संरचना -आउ परसर्गद्वारा बन्न सक्तछ तर रूपतात्त्विक तृतीय प्रेरणार्थक संरचना बन्न सक्तैन (उदाहरण (२५) र (२६)) । मूलमै /आउ/ रहेका सामान्यार्थक क्रियाधातुबाट भने प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाको समेत निर्माण हुन सक्तैन (उदाहरण (२७)) । यी नै नेपाली प्रेरणार्थक संरचनामा रूपतात्त्विक अवरोध हुन् ।

(२४)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.	
	हिंङ्	हिंङ्-आउ	×	
	कुद्	कुद्-आउ	×	
(२५)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.	तृ.प्रे.मू.
	खुल्	खोल्	खुल्-आउ	×
	मर्	मार्	मर्-आउ	×
(२६)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.	द्वि.प्रे.मू.	तृ.प्रे.मू.
	उफ्र	उफार्	उफ्र-आउ	×
	उम्र	उमार्	उम्र-आउ	×
(२७)	सा.धातु	प्र.प्रे.मू.		
	नुहाउ	×		
	सुहाउ	×		
	बाउ	×		

५.२ अर्थतात्त्विक

केही क्रियाहरू स्वतः सम्पन्न हुन्छन् भने केही क्रियाको नियन्त्रण स्वयं कर्तामा पनि हुँदैन । यसैले यस्ता क्रियाधातुहरूबाट नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक संरचना बन्न सक्तैन । त्यस्ता केही क्रियाधातु उदाहरण (२८) मा प्रस्तुत छन् ।

(२८)	सामान्यार्थक	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
	वासु-	×
	गर्ज-	×

निर्जीव वस्तुलाई निर्देशन दिएर तिनबाट काम लिन नसकिने हुँदा त्यस्ता कर्ता रहेको वाक्यबाट नेपाली भाषामा वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना बन्दैन । यस्तो वाक्य उदाहरण (२९) मा प्रस्तुत छ ।

(२९) सामान्यार्थक
वस चल्थो ।

प्रेरणार्थक मूल
×

६ प्रेरणार्थक संरचनाको वाक्यतत्त्व

६.१ कर्म र विभक्ति

नेपाली भाषामा निर्जीव प्रत्यक्ष कर्मले विभक्ति लिन्दैन (उदाहरण (३०)), सजीव नै भए पनि सजीवता सोपानको तल्लो तहमा भएमा यसले ऐच्छिक रूपमा विभक्ति लिन्छ (उदाहरण (३१) र (३२)) तथा सजीवता सोपानमा माथिल्लो तहमा भएमा सजीव प्रत्यक्ष कर्मले अनिवार्य रूपमा विभक्ति लिन्छ। यस्तो प्रत्यक्ष कर्मले -लाई विभक्ति लिन्छ, (उदाहरण (३३))। यो कर्म-सम्प्रदान विभक्ति हो।

(३०) उसले ढुङ्गो बोक्यो ।

(३१) उसले बच्चो बोक्यो ।

(३२) उसले बच्चालाई बोक्यो ।

(३३) उसले दाइलाई बोक्यो ।

यस भाषामा अप्रत्यक्ष कर्मले पनि सोही -लाई कर्म-सम्प्रदान विभक्ति लिन्छ। यसरी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर्म दुवैले एउटै विभक्ति लिएको अवस्थामा रूपतात्विक संरचनाबाट ती दुईबीच भिन्नता देखिन्दैन। यस्तो अवस्थामा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर्म छुट्टयाउने आधार के हो भने वाक्यात्मक क्रममा अप्रत्यक्ष कर्म सधैं प्रत्यक्ष कर्मभन्दा अघि आउँछ। हेरौं उदाहरण (३४) र (३५)।

(३४) बुवाले उसलाई मलाई दिनुभयो ।

(३५) बुवाले मलाई उसलाई दिनुभयो ।

तिर्यक् कर्मले भने करण विभक्ति -बाट तथा -मार्फत् लिन्छ। हेरौं उदाहरण (३६) र (३७)।

(३६) बुवाले शिक्षकबाट भाइलाई चिठी लेखाउनुभयो ।

(३७) बुवाले भाइमार्फत् शिक्षकलाई चिठी लेखाउनुभयो ।

६.२ अकर्मक क्रियाबाट प्रेरणार्थक संरचना

अकर्मक क्रियाबाट बन्ने प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित सामान्यार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद, प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ। यसो गर्दा सामान्यार्थक वाक्यको कर्ता प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा प्रत्यक्ष कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ र यसलाई प्रेरित१

भनिन्छ। यसो हुनाको कारण प्रेरणार्थक संरचनामा कर्ताको स्थान अर्कै नयाँ पदले लिनु र अन्य खाली स्थानहरूमध्ये कारक सोपानको सबैभन्दा उच्च स्थान प्रत्यक्ष कर्म नै हुनु हो। हेरौं उदाहरण (३९)।

अकर्मक क्रियाबाट बन्ने द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद, प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ। यसो गर्दा प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ता द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा अप्रत्यक्ष कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ र यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ। यसो हुनाको कारण द्वितीय प्रेरणार्थक संरचनामा कर्ताको स्थान अर्कै नयाँ पदले लिनु र अन्य खाली स्थानहरूमध्ये कारक सोपानको सबैभन्दा उच्च स्थान अप्रत्यक्ष कर्म नै हुनु हो। हेरौं उदाहरण (४०)।

अकर्मक क्रियाबाट बन्ने तृतीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद, प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ र यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ। यसो हुनाको कारण तृतीय प्रेरणार्थक संरचनामा कर्ताको स्थान अर्कै नयाँ पदले लिनु र कारक सोपानमा यही एक मात्र स्थान बाँकी रहनु हो। हेरौं उदाहरण (४१)।

(३८) गाई चर्यो।

(३९) गोठालाले गाई चरायो।

(४०) भाइले गोठालालाई गाई चराउन लगायो।

(४१) बुवाले भाइबाट गोठालालाई गाई चराउन लगाउन लगाउनुभयो।

६.३ सकर्मक क्रियाबाट प्रेरणार्थक संरचना

सकर्मक क्रियाबाट बन्ने प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित सामान्यार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ। यसो गर्दा सामान्यार्थक वाक्यको कर्ता प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा अप्रत्यक्ष कर्मका रूपमा -लाई विभक्ति सहित वा तिर्यक् कर्मका रूपमा -बाट वा -माफत् विभक्ति सहित अवनत हुन्छ र यसलाई प्रेरित_१ भनिन्छ। यसो हुनाको कारण प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा कर्ताको स्थान अर्कै नयाँ पदले लिनु र अन्य खाली स्थानमध्ये कारक सोपानमा सबैभन्दा माथि अप्रत्यक्ष कर्म नै रहनु हो। हेरौं उदाहरण (४३)।

यसरी -लाई विभक्ति लागेर बन्ने अप्रत्यक्ष कर्म र -बाट वा -माफत् विभक्ति लागेर बन्ने तिर्यक् कर्म लिने वाक्यका अर्थमा समेत भिन्नता देखापर्छ।

सकर्मक क्रियाबाट बन्ने द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ। यसो गर्दा प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ता द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा तिर्यक् कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ र यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ। यसो हुनाको कारण द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा कर्ताको स्थान अर्कै नयाँ पदले लिनु र यो नै एकमात्र खाली स्थान हुनु हो। हेरौं उदाहरण (४४)।

सकर्मक क्रियाबाट बन्ने तृतीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एउटा बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा थपिन्छ। यसो गर्दा द्वितीय

प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ता तृतीय प्रेरणार्थक वाक्यमा तिर्यक् कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ । यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ । हेरौं उदाहरण (४५) ।

यहाँ प्रथम प्रेरणार्थकबाट अवनत प्रेरित_३ र द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ताबाट अवनत प्रेरित_३ दुवै तिर्यक् कर्मका रूपमा रहेका छन् । यसो हुँदा तिर्यक् कर्मको स्थान दोहोरिन सक्ने र एकभन्दा बढी तिर्यक् कर्म रहन सक्ने देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रेरित_३ प्रेरित_३ भन्दा अघि आउँछ ।

(४२) उसले तरकारी चाख्यो ।

(४३) क. भाइले उसलाई तरकारी चखायो ।

ख. भाइले उसबाट तरकारी चखायो ।

(४४) क. दाइले भाइबाट उसलाई तरकारी चखाउन लगायो ।

ख. दाइले भाइबाट उसबाट तरकारी चखाउन लगायो ।

(४५) क. बुवाले दाइमार्फत् भाइबाट उसलाई तरकारी चखाउन लगाउन लगाउनुभयो ।

ख. बुवाले दाइमार्फत् भाइबाट उसबाट तरकारी चखाउन लगाउन लगाउनुभयो ।

उदाहरण (४३क) र (४३ख) बीच अर्थतात्त्विक भिन्नता छ । (४३क) को प्रेरक लाभक पनि हो तर (४३ख) को प्रेरक चाहिँ लाभक होइन । उक्त प्रेरकले ((४३ख) को) प्रेरितलाई आफ्नो स्वार्थका लागि साधनका रूपमा प्रयोग गरेको छ ।

६.४ द्विकर्मक क्रियाबाट प्रेरणार्थक

द्विकर्मक क्रिया रहेको प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित सामान्यार्थक वाक्यमा भन्दा एक बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा उपस्थित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित सामान्यार्थक वाक्यको कर्ता प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा तिर्यक् कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ । यसो हुनाको कारण कर्ता, प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्मको स्थान खाली नभई कारक सोपानको एकमात्र स्थान तिर्यक् कर्मको स्थान खाली रहनु नै हो । अवनत कर्तालाई प्रेरित_१ भनिन्छ । हेरौं उदाहरण (४७) ।

द्विकर्मक क्रिया रहेको द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एक बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा उपस्थित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित प्रथम प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ता द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा तिर्यक् कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ । यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ । हेरौं उदाहरण (४८) ।

द्विकर्मक क्रिया रहेको तृतीय प्रेरणार्थक वाक्यमा सम्बन्धित द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यमा भन्दा एक बढी नामपद प्रेरक, कर्ताका रूपमा उपस्थित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यको कर्ता तृतीय प्रेरणार्थक वाक्यमा तिर्यक् कर्मका रूपमा अवनत हुन्छ र यसलाई प्रेरित_३ भनिन्छ । हेरौं उदाहरण (४९) ।

यसरी द्विकर्मक क्रिया रहेको वाक्यबाट व्युत्पन्न प्रथम, द्वितीय र तृतीय सबै वाक्यमा क्रमशः सम्बन्धित सामान्यार्थक, प्रथम प्रेरणार्थक र द्वितीय प्रेरणार्थक वाक्यका कर्ता तिर्यक् कर्म पदमै अवनत हुँदा तिर्यक् कर्म स्थानहरू दोहोरिन्छन्। यस्ता तिर्यक् कर्ममध्ये प्रेरित_१ प्रेरित_२ भन्दा अघि र प्रेरित_३ प्रेरित_२ भन्दा अघि आई वाक्यमा तिनीहरूको क्रम प्रेरित_३, प्रेरित_२ र प्रेरित_१ हुन्छ।

(४६) हरिले मलाई चिठी लेख्यो।

(४७) रामले हरिबाट मलाई चिठी लेखायो।

(४८) दाइले राममार्फत् हरिबाट मलाई चिठी लेखाउन लगाउनुभयो।

(४९) बुवाले दाइबाट राममार्फत् हरिबाट मलाई चिठी लेखाउन लगाउन लगाउनुभयो।

७ प्रेरणार्थक संरचनाको अर्थतत्त्व

नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक क्रियामा निकटता, नियन्त्रण र सांकल्पिकताको अभिव्यक्ति अर्थतात्त्विक कार्यका रूपमा सम्पन्न गर्न दुई भिन्न विधिको प्रयोग गरिन्छ।

७.१ निकटता

नेपाली भाषामा प्रत्यक्ष र मध्यस्थतायुक्त प्रेरीकरण क्रमशः प्रथम र अन्य (द्वितीय तथा तृतीय) प्रेरणार्थक संरचनाको प्रयोगबाट अभिव्यक्त गरिन्छ। यस्तो संरचना रूपतात्त्विक, शब्दतात्त्विक वा वाक्यतात्त्विक जुनसुकै हुनसक्छ। निकटता प्रेरणार्थक संरचनामा प्रेरितहरूको क्रमबद्ध उपस्थितिबाट परीक्षण गर्न सकिन्छ। क्रमशः उदाहरण (५१) र (५४) तथा (५२) र (५५) हेरौं।

(५०) केटो रोयो।

(५१) क. उसले केटालाई रुवायो।
ख. उसले केटालाई रुन लगायो।

(५२) क. दाइले उसबाट केटालाई रुवायो।
ख. दाइले उसबाट केटालाई रुन लगाउन लगायो।

(५३) केटो गयो।

(५४) क. उसले केटालाई पठायो।
ख. उसले केटालाई जान लगायो।

(५५) क. दाइले उसबाट केटालाई पठाउन लगायो।
ख. दाइले उसबाट केटालाई जान लगाउन लगायो।

यी उदाहरणहरूमध्ये (५१) र (५४) मा 'ऊ' र 'केटा'बीच निकटको सम्बन्ध छ भने (५२) र (५५) मा 'दाइ' र 'केटा'बीच टाढाको सम्बन्ध छ ।

७.२ नियन्त्रण

नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक परिस्थितिमाथि प्रेरकको नियन्त्रण रूपतात्त्विक र शब्दतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट अभिव्यक्त गरिन्छ भने प्रेरणार्थक परिस्थितिमा प्रेरितको नियन्त्रण वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट अभिव्यक्त गरिन्छ । प्रेरणार्थक संरचनामा नियन्त्रणको दुई किसिमले परीक्षण गर्न सकिन्छ- प्रेरितको प्रेरणार्थक परिस्थितिमाथि नियन्त्रण रहेका अवस्थामा निर्जीव कर्ता भएको वाक्यबाट प्रेरणार्थक संरचना बन्दैन भने प्रेरकको प्रेरणार्थक परिस्थितिमाथि नियन्त्रण रहेका अवस्थामा प्रेरणार्थक वाक्यसँग त्यसको सन्निविष्ट वाक्यको अकरणलाई संयोजन गर्न सकिदैन । उदाहरण (५७) र (५८) हेरौं ।

(५६) केटाले भात खायो ।

(५७) क. हरिले केटालाई भात खायो ।

ख. हरिले केटालाई भात खान लगायो ।

(५८) क. *हरिले केटालाई भात खायो तर उसले (केटाले) खाएन ।

ख. हरिले केटालाई भात खान लगायो तर उसले (केटाले) खाएन ।

७.३ सांकल्पिकता

नेपाली भाषामा सांकल्पिकताका आधारमा प्रेरणार्थक संरचनालाई हेर्दा सञ्चालित प्रेरणार्थक रूपतात्त्विक माध्यममध्ये आन्तरिक परिवर्तन, मध्यसर्ग -आ- तथा परसर्ग -आल् वाट (उदाहरण (६०)) र निर्देशित प्रेरणार्थक वाक्यतात्त्विक माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ (उदाहरण (६२)) भने परसर्ग -आउ लाग्ने रूपतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट भने निर्देशित वा सञ्चालित कुन चाहिँ प्रेरणार्थक हो स्पष्ट हुँदैन (उदाहरण (६३)) ।

(५९) भकुण्डो उफ्रियो ।

(६०) केटाले भकुण्डो उफार्यो ।

(६१) केटो हाँस्यो ।

(६२) श्यामले केटालाई हाँस्न लगायो ।

(६३) श्यामले केटालाई हाँसायो ।

८ उपसंहार

उपर्युक्त अध्ययनका निष्कर्षलाई निम्नानुसार समेट्न सकिन्छ -

नेपाली भाषामा रूपतात्त्विक प्रेरीकरण उत्पादनशील छ । यसबाहेक शब्दतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक प्रेरीकरणको प्रक्रिया पनि यसमा उपलब्ध छन् । यसमा प्रथम र द्वितीय

रूपतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना पाइन्छ । रूपतात्त्विक प्रक्रियामा आन्तरिक परिवर्तन वा वर्ण परिवर्तन र सर्गपद्धति गरी दुई खालको प्रक्रिया पाइन्छ, भने सर्गपद्धतिअन्तर्गत पनि मध्यसर्ग र परसर्ग गरी दुई खालका सर्गहरूको प्रयोग हुन्छ । यस प्रक्रियामा संलग्न आन्तरिक परिवर्तन विवृत्तीकरण हो भने यस्ता सर्गहरूमा -आ- मध्यसर्ग र -आउ तथा -आल् परसर्ग हुन् । -आउ परसर्गले प्रथम तथा द्वितीय प्रेरणार्थक परसर्गका रूपमा काम गर्छ । यसमा अत्यन्त कम शब्दहरूको शाब्दिक प्रतिस्थापनबाट वा शब्दतात्त्विक प्रक्रियाबाट प्रेरणार्थक संरचना बन्दछ । वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनामा लगाउ-, पठाउ-, गराउ- र बनाउ- सहायक क्रियाहरूको प्रयोग हुन्छ । यीमध्ये लगाउ- र पठाउ- पूर्वकालिक मुख्य क्रियासँग आउँछन् भने गराउ- र बनाउ- चाहिँ व्युत्पन्न विशेषणसँग आउँछन् ।

नेपालीमा /आउ/ मा टुङ्गिने रूपसँग -आउ परसर्ग आउँदैन त्यसैले /आउ/ मा टुङ्गिने सामान्यार्थक धातुबाट प्रथम प्रेरणार्थक संरचना, -आउ परसर्ग लागेर बनेको प्रथम प्रेरणार्थक संरचनाबाट द्वितीय प्रेरणार्थक संरचना र -आउ परसर्ग लागेर बनेको द्वितीय प्रेरणार्थक संरचनाबाट तृतीय प्रेरणार्थक संरचना बन्दैन । यो रूपतात्त्विक अवरोध हो । स्वतः सम्पन्न हुने क्रिया रहेको वाक्यको प्रेरणार्थक संरचना बन्दैन भने निर्जीव कर्ता रहेको वाक्यको वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचना बन्दैन । यी अर्थतात्त्विक अवरोध हुन् ।

नेपालीमा प्रत्यक्ष कर्मले सजीव भए सजीवता सोपानको माथिल्लो तहमा हुँदा -लाई विभक्ति अनिवार्य रूपमा लिने र तल्लो तहमा भए ऐच्छिक रूपमा लिने तथा निर्जीव भए -लाई विभक्ति नलिने हुन्छ । अप्रत्यक्ष कर्मले -लाई विभक्ति अनिवार्य र तिर्यक् कर्मले -बाट वा -द्वारा विभक्ति अनिवार्य रूपमा लिने हुन्छ । नेपालीमा व्याकरणिक सोपानक्रम 'कर्ता > प्रत्यक्ष कर्म > अप्रत्यक्ष कर्म > तिर्यक् कर्म' का रूपमा देखिन्छ । त्यसैले अवनत कर्ता तीमध्ये उपलब्ध सबैभन्दा माथिल्लो तहमा प्रेरितका रूपमा बस्छ ।

नेपालीमा प्रेरक कर्ता र प्रेरित वा वास्तविक कर्ताबीच प्रथम प्रेरणार्थक संरचनामा निकट तथा द्वितीय र तृतीय प्रेरणार्थक संरचनामा टाढाको सम्बन्ध हुन्छ । नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक परिस्थितिमाथि प्रेरकको नियन्त्रण रूपतात्त्विक र शब्दतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट अभिव्यक्त गरिन्छ भने प्रेरणार्थक परिस्थितिमा प्रेरितको नियन्त्रण वाक्यतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट अभिव्यक्त गरिन्छ । नेपाली भाषामा सञ्चालित प्रेरणार्थक रूपतात्त्विक माध्यममध्ये आन्तरिक परिवर्तन, मध्यसर्ग -आ- तथा परसर्ग -आल् बाट र निर्देशित प्रेरणार्थक वाक्यतात्त्विक माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ । परसर्ग -आउ लाग्ने रूपतात्त्विक प्रेरणार्थक संरचनाबाट भने निर्देशित वा सञ्चालित कुन चाहिँ प्रेरणार्थक हो स्पष्ट हुँदैन ।

सङ्केत तथा सङ्क्षेपसूची

φ	-	शून्य
इ.	-	इस्वी सन्
तृ.प्रे.मू.	-	तृतीय प्रेरणार्थक मूल
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
द्वि.प्रे.मू.	-	द्वितीय प्रेरणार्थक मूल

पृ.	-	पृष्ठ
प्र.प्रे.मू.	-	प्रथम प्रेरणार्थक मूल
प्रे.	-	प्रेरणार्थक
व्यअव्य	-	व्यञ्जन अ व्यञ्जन
व्यआव्य	-	व्यञ्जन आ व्यञ्जन
व्यइव्य	-	व्यञ्जन इ व्यञ्जन
व्यउव्य	-	व्यञ्जन उ व्यञ्जन
व्यएव्य	-	व्यञ्जन ए व्यञ्जन
व्यओव्य	-	व्यञ्जन ओ व्यञ्जन
सम्पा.	-	सम्पादक
सा.	-	सामान्यार्थक

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५५) *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (दो.सं.), काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अब्दुल्की, विक्की जोन (१९६९ इ.) 'केस ग्रामर एन्ड द नेप्लिज ल्याङ्गवेज', एम. ए. शोधपत्र, कोर्नेल विश्वविद्यालय ।
- उपाध्याय, मुना (२०५५) 'नेपाली भाषा र राष्ट्रिय भाषामा आत्मनेपद र परस्मैपदका व्यतिरेकको अध्ययन', एम. ए. शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- कोप्पी, बर्नाड (१९७६ इ.) 'द सिन्ट्याक्स अफ कजेटिभ कन्स्ट्रक्सन : क्रस ल्याङ्गवेज सिमिलारिजिज एन्ड डाइभर्जेन्सेज' मासायोसी सिबातानी सम्पा. *द ग्रामर अफ कजेटिभ कन्स्ट्रक्सन, सिन्ट्याक्स एण्ड सिम्यान्टिक्स*, भोलुम ६, न्यूयोर्क: एकेडेमिक प्रेस, पृ. २६१-३१२ ।
- (१९८५ इ.) 'कजेटिभ भर्भ फर्मेसन एन्ड अदर भर्भ डिस्टिभिडिड मर्फोलोजी', टिमोथी सोपेन सम्पा. *ल्याङ्गवेज टाइपोलोजी एन्ड सिन्ट्याक्टिक डिस्ट्रिक्सन, ग्रामाटिकल क्याटेगोरिजिज एन्ड द लेक्सिकन*, भोलुम ३, क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. ३०९-४८ ।
- (१९८९ इ.) *ल्याङ्गवेज युनिभर्सल्स एन्ड लिङ्ग्विस्टिक टाइपोलोजी, सिन्ट्याक्स एन्ड मर्फोलोजी* (दो.सं.), अक्सफोर्ड, ब्याकवेल एन्ड सिकागो : युनिभर्सिटी अफ सिकागो प्रेस ।
- गियर्सन, जी.ए. (१९२७ इ.) *लिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ इण्डिया*, भोलुम ९, भाग ४, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- टर्नबुल, आर. ए. (१९२३ इ.) *नेपाली ग्रामर एन्ड भोकाबुलरी* (ते.सं.) लन्डन : डब्लु. थ्याकर एन्ड को. ।
- दाहाल, बल्लभमणि (१९७४ इ.) 'अ डिस्ट्रिक्सन अफ नेपाली : लिटरेरी एन्ड कोलोक्वियल' पिएच. डी. शोधप्रबन्ध, युनिभर्सिटी अफ पुने ।
- पण्डित, हेमराज (१९६९ (२०५१)) *चन्द्रिका : गोरखा भाषा व्याकरण*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४) *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौड्याल, हीरामणि शर्मा (२०४४) *पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना*, काठमाडौं: इन्दिरा शर्मा पौड्याल ।
- प्रधान, कृष्णलाल भाइ (१९८२ इ.) 'द स्ट्रक्चर अफ द सिम्पल क्लज इन नेपाली', पिएच. डी. शोधप्रबन्ध, युनिभर्सिटी अफ विस्कन्सिन्-म्याडिसन ।

- बन्धु, चूडामणि (१९७३ इ.) 'क्लज प्याटर्न्स इन नेपाली', अस्टिन हेल सम्पा. *क्लज, सेन्टेन्स, एन्ड डिस्कोर्स प्याटर्न्स इन सेलेक्टेड ल्याङ्गवेजेज अफ नेपाल*, भोलुम ४०, भाग २, नर्मन : एस.आई.एल. अफ द युनिभर्सिटी अफ ओक्लाहोमा, पृ. १-८० ।
- (१९८५ इ.) 'कजेटिभाइजेशन इन नेपाली', लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अफ नेपालको छैटौं वार्षिक सम्मेलन काठमाडौंमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- रेग्मी, भीमनारायण (१९९९ इ.) 'भर्व रुट आइडेन्टिफिकेशन इन नेपाली : एन अल्टरनेटिभ प्रोजेक्ट' पाँचौं हिमाली भाषाहरूको सम्मेलन काठमाडौंमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- (२०५६) 'नेपाली र मगर भाषामा प्रेरणार्थक संरचना : तुलनात्मक अध्ययन', एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- लोहनी, रामराज (१९९९ इ.) 'कम्प्लेक्स प्रेडिकेट्स इन नेपाली', एम. ए. शोधपत्र, भाषाविज्ञान विभाग, त्रि.वि. ।
- वालेस, डब्लु. डि (१९७९ इ.) 'द सिन्ट्याक्स एन्ड सिम्यान्टिक्स अफ कजेटिभ्स इन नेपाली', वी. कचु सम्पा. *साउथ एसियन ल्याङ्गवेजेज एनालिसिस-१*, उरवाना क्याम्पेन : डिपार्टमेन्ट अफ लिङ्ग्विस्टिक्स, युनिभर्सिटी अफ इलिनोइस् पृ. १४५-५६ ।
- शर्मा, तारानाथ (१९८० इ.) 'द एकजलरी इन नेपाली', पिएच. डी. शोधप्रबन्ध, युनिभर्सिटी अफ विस्कन्सिन-म्याडिसन ।
- सापकोटा, महानन्द (?) *नेपाली धातु परिचय*, विराटनगर: नेपाली साहित्यभण्डार ।
- सिवातानी, मासायोसी (१९७६ इ.क) 'कजेटिभाइजेशन' मासायोसी सिवातानी सम्पा. *जापानिज जेनेरेटिभ ग्रामर, सिन्ट्याक्स एन्ड सिम्यान्टिक्स*, भोलुम ५, न्युयोर्क : एकेडेमिक प्रेस, पृ. २३९-९४ ।
- सिवातानी, मासायोसी (१९७६ इ.ख) 'द ग्रामर अफ कजेटिभ कन्स्ट्रक्सन: अ कन्स्पेक्ट्स' मासायोसी सिवातानी सम्पा. *द ग्रामर अफ कजेटिभ कन्स्ट्रक्सन, सिन्ट्याक्स एन्ड सिम्यान्टिक्स*, भोलुम ६, न्युयोर्क : एकेडेमिक प्रेस, पृ. १-४० ।